

TANULMÁNYOK

Szirmai Viktória

Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete*

MTA Szociológiai Kutató Intézet
H-1014 Budapest, Úri u. 49.; e-mail: h9579szi@ella.hu

Nagyvároscentrumok válsága (?)

Az amerikai filmrendező John Carpenter *Escape from New York* [Menekülés New Yorkból] című filmje remélhetőleg a valóságtól elrugaszkodott utópia. A bandaháborúk által uralt, a korábbi lakosság által elhagyott, kiüresedett, a félelem szülte határokkal lezárt New York, az elmenekülni nem tudó, föld alatti labirintusokban maradni kényszerült, valamikori belvárosi polgárság elnyomott életformája, a föld alá kényszerített rend és törvény vélhetően és remélhetően csak rémkép marad.

Tudjuk persze, hogy a (tudományos-) fantasztikus műveket valóságos folyamatok is alátámasztják, például az urbanizációs folyamatokban kialakult amerikai nagyvárosok modern területi társadalmi szerkezete. Ez a szerkezet a múlt század húszas éveiben elkezdődött jelenségek alapján jött létre, amikor az addig koncentrált városnövekedés a centrumokból áttevődött az elővárosokba. A gazdaság decentralizációja, a belváros válsága, a motorizáció, a bevásárlóközpontok elővárosi fejlődése, a középosztály jövedelmi viszonyainak emelkedése miatt a fehér lakosság a belvárosból, de a központhoz kapcsolódó átmeneti övezetből is kiköltözött a kertvárosokba (Homer 1973).

A globális urbanizáció dekoncentrációs periódusai hosszú ideig változatlanok látszottak, és nemcsak az Egyesült Államokban, hanem az európai országokban is, ahol szintén létrejött a nagyvárosi gazdaság és a társadalom kifelé törekvése. A gazdasági, társadalmi szuburbanizáció, a városi középosztály kiköltözése miatt az európai nagyvárosokban is tapasztalható volt a nagyvároscentrumok lelassult fejlődése, egyes belső városrészek kiüresedése. A belső városmagok funkcióváltása, a korábbi lakóhelyi funkciók igazgatási, üzleti funkciókká alakulása miatt is a nappal dinamikus városnegyedek éjszakára szinte kiürültek.

A kilencvenes évek elején a magyarországi nagyvárosokban, illetve a városokban is felgyorsultak a szuburbanizációs (illetve az agglomerálódási) folyamatok, csökkent a városmagok népessége, az agglomerációk népessége pedig növekedett. A jó adófizető nagyvárosi középosztály kiköltözése és a tendencia lehetséges növekedése miatt igen nagy aggodalom támadt a várospolitikusok és a várospolitikák mögöttes szakmacsoportjaiban is. Az aggodalom megnyilvánulásaiaként számos nagyvárosban, közte Budapesten is létrejöttek olyan várospolitikai koncepciók, javaslatok, amelyekben

* A szerző szociológus, egyetemi tanár, az MTA Szociológiai Kutatóintézet műhelyvezetője, az MTA RKK NYUTI Közép-Dunántúli Kutatócsoport tudományos tanácsadója.

megfogalmazták, hogy szükség van a szuburbanizáció korlátozására, az amerikai városfejlődési modell kialakulásának a fékezésére.

Az amerikai városfejlődési modell európai, közte magyarországi megvalósulásának a felvetése jóllehet igencsak vitatható, részben az európai városfejlődési folyamatok sajátosságai, az amerikaitól való lényeges eltérések miatt. Az amerikai, és az európai városi terek méreteiben, a motorizáció mértékében, a mögötte rejlő gazdasági dinamizmusban és gazdaság természetében igen nagyok a különbségek, de nagyok az eltérések a lakóhelyi társadalmi elvárásokban is. Az európai elitcsoportok és a középosztályok számára a város (a történeti belváros különösképpen) mindig is értéket, kedvelt lakóhelyi környezetet jelentett.

A globális gazdaság terjedése, az ezzel összefüggő érdekviszonyok alapvető módon kérdőjelezték meg a nagyváros centrumok válságával kapcsolatos szakmai (és művészi) előrejelzéseket, az urbanizáció dekoncentrációs szakaszainak hosszú távú, illetve kizárólagos érvényességét.

A fejlett ipari országokban, közte a nyugat-európai nagyvárosokban ma egyre inkább a nagyváros egészének a felértékelődése, ezzel összefüggésben a belső városrészek megújulása is tapasztalható. A szuburbanizáció folyamatai mellett a dzsentrifikáció jelenségei is általánossá válnak. Az európai, de az észak - amerikai magas státuszú társadalmi csoportok számára egyre értékesebbek a városcentrumok, a korábbi időszakokhoz képest sokkal kevésbé törekszenek ki a nagyvárosokból, és sokan vissza is költöznek. A folyamatok hatására a nagyobb városi térségek központjainban kvázi „társadalmi homogenizáció” figyelhető meg (Baleste et al. 1997: 28).

A 90-es évek során kibontakozott modernizációs folyamatok hatásaira Magyarországon is hasonló trendek érzékelhetők, a nagyvárosi népesség magasabb, és a környéki népesség alacsonyabb társadalmi státusa az európai nagyvárosi terekben tapasztalt térbeli társadalmi szerkezet kialakulására, közte a nagyvárosok felértékelődésére mutat.

Ebben a tanulmányban az európai és a magyarországi nagyvárosi térbeli társadalmi szerkezetet hasonló jellegzetességeinek a bemutatására vállalkozom. Tisztában vagyok az európai, közte a globális városokkal való egybevetés módszertani nehézségeivel. Ezek a nehézségek számos szakirodalomból kiderülnek. A nehézségeket főként a különböző várostípusok sokkal inkább eltérései, a differenciált regionális, nemzeti, történeti és társadalmi adottságok, az eltérő társadalmi gazdasági fejlettség, a települések különböző méretei, a települések közötti eltérő távolságok, differenciált társadalmi sajátosságok adják (Galland–Lemel 1998: 17). A különbségek szempontjainak a tiszteletben tartása mellett azonban a hasonlóságok is érdekesek, amelyek feltárására szintén lehetőségek vannak. Találni olyan egyéb szakirodalmakat is, amelyek éppen a hasonlóságot okozó tényezőket emelik ki. A területi folyamatok alakulását meghatározó nagy trendeket, a globális urbanizációt, a globális gazdaság következményeit, a multi-kulturális hatásokat, a centrumok és a perifériák új viszonyát, amelyek a közeledés folyamatait erősítik (Veltz 1996; Staszak 2001).

Véleményem szerint a közeledés lehetséges folyamatai alapján megvizsgálhatjuk, hogy a mai európai nagyvárosok térbeli társadalmi jellegzetességei mennyiben találhatók meg a globalizálódó világgazdaság perifériáján található, de a globális következmények alapján átalakuló, történeti szempontból természetesen differenciált településszerkezeti és társadalmi jellegzetességekkel leírható magyar városok vonatkozó sajátosságaiban.

A nagyváros stratégiai jelentősége

A nyugat-európai országokban az utóbbi néhány évben növekszik a várossal kapcsolatos tudományos és politikai érdeklődés is, sokasodnak a szakmai viták. A viták központi kérdése, hogy mit jelent a nagyváros a 21. század számára, milyen kedvező és milyen kedvezőtlen folyamatok jellemzők a nagyvárosi térre, és kiket érintenek inkább a pozitív és kiket a negatív hatások? Milyen módon enyhíthetőek a térbeli társadalmi problémák?

Nem véletlen, hogy egyre több a szakmai vita. A globalizáció korában a nagyváros jövője, a városi gondok, az ellentmondások feloldása stratégiai fontosságú kérdés. A fejlett országok számára a nagyváros jövője azért stratégiai fontosságú, mert a gazdasági dinamizmusukban kulcsszerepet játszanak a nagyvárosok, a globális városok biztosítják a versenylőnyüket, az elért hatalmi és gazdasági pozícióik védelmét, a globális gazdaságban részvevő egyben városi térséglakó társadalmi csoportok, illetve az egyre nagyobb számú városi népesség jólétét.

A gazdaság- és a társadalomföldrajz elemzésekből közismert, hogy a globális gazdaság leginkább a nagyvárosi környezetben működőképes. A nagyvárosi tér biztosítja ugyanis a globális gazdaság legfontosabb szereplőit a multi- és transznacionális cégek \pard plain versenyképes szerepléséhez nélkülözhetetlen infrastruktúrát. Itt találhatóak a pénzügyi és egyéb szolgáltatások, a nemzetközi tőke érkezését és a szükséges munkaerőt biztosító intézmények is, továbbá azok a társadalmi csoportok is, amelyek társadalmi helyzetüknél és szakmai, illetve általános kultúrájuknál fogva a globális gazdasághoz (jóllehet eltérő mértékben) kötődnek, amelyek (a kötődés mértéke szerinti különbségekben) megvalósítják a globális gazdaságot.

A globális gazdaság által létrehozott modern városhálózatok nemcsak a gazdaság működéséhez, a globális gazdasági szereplők gazdasági sikereihez, világgazdaságbeli részvételéhez, hanem a kapcsolódó társadalmi csoportok globális folyamatokhoz történő sikeres integrációjához is megadják a kereteket. A városhálózatok biztosítják a legmagasabb szinten a globális és az ahhoz kapcsolódó lokális gazdaságban érdekelt és érintett (a termékeket, az eredményeket fogyasztó) társadalmi csoportok életkeretét, sikeres életstratégiáinak a feltételeit. Mégpedig, (az elérhető távolságban lévő, presztízs értékű, kedvező egzisztenciát nyújtó) munkaalkalmakat, a kultúrálódás, az élethosszig tartó továbbtanulás, a szabadidő eltöltés, a szórakozás, a társas kapcsolatok lehetőségeit, az önkiteljesedést, továbbá a hatalmi befolyást is nyújtó politikai társadalmi intézményeket, irányítási központokat.

A modern nagyvárosi tér azonban ellentmondásos. A nagyvárosokban nemcsak a modernizáció, a gazdasági, társadalmi fejlődés (mai értelmezésű) feltételei, a történetileg felhalmozott tudás számos eredménye, a kulturális örökség, az építészeti alkotások, a jólétet és a kényelmet biztosító szolgáltatások, a legmodernebb infrastruktúrák összpontosítódnak. A nagyvárosokban részben történeti okokból, részben a globális fejlődés következményeként a társadalmi problémák sokasága is megtalálható, a lakóhelyi társadalmi egyenlőtlenségek hagyományos és új strukturái, a történeti és a mai szegénység, a tradicionális és a modern bűnözés, a természeti környezeti ártalmak és azok kedvezőtlen egészségügyi hatásai, a térbeli társadalmi konfliktusok legkülönbözőbb formái, legújabbban a terrorcselekmények is.

Számos kutató álláspontja szerint a társadalmi problémák egyenesen a mai metropoliszok jövőjét kérdőjelezik meg (Bagnasco–Le Gales 1997; Ascher 1995). Nyugat Európában 80-as évek óta terjed a felismerés, hogy a fejlett gazdaságok hosszú távú dinamizmusa, a nagyvároslakók életminősége a társadalmi problémák kezelésétől is függ. Az 1990-es évek során különösen nagy hangsúlyt kaptak azok a kormányzati és helyi várospolitikai beavatkozások, amelyek a területi egyenlőtlenség, a szegregáció, a gettók kialakulása ellen lépnek fel. (Lásd bővebben például Sueur 1999; Helluin 2001.)

A nagyvárosi térségekben problematikusnak mondott és kiválasztott városnegyedek, kisebb térségek igen sok kritikát kapnak. A nagyvárosi tér új társadalmi szerkezeti jellegzetességei miatt a legélesebb társadalmi feszültségek többnyire a nagyváros illetve a nagyvárosi tér határain kívül maradnak (Hamer–Linn 1987). Ez azonban egyrészt átmeneti helyzet is lehet, hiszen az urbanizációs folyamatok történetileg mindig is periodikus módon változtak. A globális gazdaság hosszú távú területi, az éles regionális egyenlőtlenségek hatásai miatt jogos lehet az a ma még vitatott feltevés, hogy a vidéki, rurális térségekben élő szegény társadalmi csoportok beáramlanak a nagyobb városi centrumokba (Ladányi–Szelényi 1997). A harmadik világ nagyvárosaiban érzékelhető talán a legélesebben az ellentmondások, ahol soha nem látott mértékben jelennek meg egyszerre a fejlődés, és az elmaradottság jelei. Ez a kettőség éles társadalmi polarizációt okoz, szegények és a gazdagok egymás mellett található szegregált szigeteket, napi „osztálykonfliktusait” is.

Másrészt a városkörnyék társadalmi problémái érintik a városcentrumokat is. Akár úgy, hogy a környéken élő népesség megjelenik a nagyvárosi munkaerő piacokon, akár úgy, hogy a nagyváros ad teret a térbeli társadalmi konfliktusoknak, a szegények és a gazdagok közötti érdekellentmondások manifesztációjának. A városcentrumok és a környékek között legújabbban szerveződő hálózati rendszerek, a kölcsönös és egymásra utalt kooperációk, a globális gazdaság kooperációval összefüggő versenyelőnyei is indokolják a ma még városkörnyékre kiszorított társadalmi problémák enyhítését.

A fejlődő országok, közte a volt szocialista országok számára is stratégiai fontosságú kérdés a nagyvárosok jövője. A nagyvárosok biztosítják a korábbi válságból való kilábalás eszközeit, a modern világ gazdaságba, de a világpolitikába való belépést is. A magyarországi szakmai, tudományos, és közéleti vitákban csupán az utóbbi néhány évben jelent meg a város, mint összetett gazdasági, társadalmi és politikai problematika. Számos oka van, hogy kevés szó esik a városok gazdasági és társadalmi viszonyainak összefüggő kérdéseiről, közte a térbeli társadalmi problémákról, az egyenlőtlenségekről, a konfliktusokról, a társadalmi részvétel akadályairól. A mai modernizációs folyamatok, az európai integráció szükségletei (látszólag) más tényezők fontosságát adják. A társadalmi politikai figyelem ma sokkal fontosabbnak véli a (többnyire rövid távú) gazdasági fejlődést, az európai csatlakozást, a modernizáció gazdasággal összefüggő felgyorsítását, a közigazgatási reformokat, a regionalizációt, mint a gazdaság, és a társadalom fejlődésére, a térbeli társadalmi problémák enyhítésére egyaránt koncentráló városstratégiák kialakítását.

A városok mai erőviszonyai sem elegendőek a városproblematika tematizálásához. A különböző, de mindenképpen nemzeti, vagy helyi típusú közéleti politikai vitákban néha megszólalnak ugyan egyes nagyobb városok (egy-egy budapesti kerületek). A politikai küzdőtéren azonban csak azok a nagyvárosok jelennek meg, amelyek hagyományos módon nagyobb politikai erőket képviselnek (többek között azért is, mert a

kormányon lévő vezető politikai erők, de az ellenzék tagjai is részben városlakók. Budapesten például minden negyedik aktív kereső a közigazgatásban dolgozik (Izsák 2003: 133). Továbbá azok, amelyek nemzetközi szerepeiknél fogva, vagy éppen gazdasági súlyúknál és kapcsolataiknál fogva országos gazdasági, és politikai tényezők, az állammal szemben saját érdekeiket képviselni tudó (próbáló) új aktorok. Ezek a városok azonban többnyire még mindig az államhoz fűződő gazdasági érdekeik miatt lépnek az arénába, valamilyen állami vagy éppen európai többletforrást szeretnének megkapni. A magyar városok többségének azonban nincs (még Budapestnek sincs) igazi világgazdasági pozíciója, és nincsenek, vagy nagyon kevesek az ebből adódó forrásai is. A városok irányítóinak általában hiányzanak azok a helyi és térségi gazdasági és társadalmi kapcsolataik is, amelynek alapján növekedhetnének a helyi, illetve térségi erőpozícióik, és amellyel akár dinamizálhatóak lennének a világgazdasági pozíció kialakításához szükséges helyi feltételek is.

A tapasztalatok alapján az a hipotézis is felvethető, hogy a városok még nem ismerték fel saját lehetőségeiket sem a nemzeti, sem a világgazdasági helyzetük javításában. Nem látják, vagy nem tudják, hogy milyen módon teremtsék meg azt a fajta várospolitikai gyakorlatot, amely versenyelőnyek növeléséhez szükséges. Ehhez ugyanis hosszú távú gazdasági és társadalmi stratégiai jellegű tervezésre, helyi, várostérségi, és regionális szintű kooperációra, a politika és a városi társadalmak kedvezőbb kapcsolataira lenne szükség. A várospolitikai koncepciók ugyan általában megfogalmazzák a társadalmi problémák kezelésének, a térségi kooperációk kialakításának a szükségességét, a gyakorlati megvalósíthatóság feltételeit nem munkálják ki. Az Európai Unió kohéziós politikájának a legújabb változásai, a városi társadalmi problémákat, a szegénység kezelését kiemelten kezelő új prioritások alapján ebben bizonyára változás várható, különösképpen akkor, ha a II. Nemzeti Fejlesztési Tervbe is beépülnek városi problémákat enyhíteni törekvő szempontok.

A városok pozíciójának az erősítése azonban több alapkutatót is igényelne. A mai településtudományi kutatások (az állami tudományos források korlátozottságai, a településpolitikai szűken megszabott lehetőségei, és koncepcionális irányai, a piaci meghatározottságok, a kutatók egyéb irányú érdeklődései miatt) nem foglalkoznak eleget a városok összetett társadalmi, gazdasági, és természeti környezeti viszonyaival. Az átmenet folyamatai kevésbé feltártak, a nyolcvanas évek óta csak néhány átfogó a gazdasági és a társadalmi összefüggésekre is figyelő városelemzés született. Kevés az olyan interdiszciplináris tudományos összegzés is, amely a különböző tudományágak által feltárt eredmények szintetizálására vállalkozik.

A várossal, mint gazdasági, társadalmi jelenséggel kapcsolatos alacsony mértékű érdeklődés hosszú távon igen sok problémát okozhat a magyar társadalom jövőjében, az európai integrációban, a csatlakozást követő (reményeink szerint) felgyorsult modernizációban, a versenyképesség növelésének szükségszerű folyamatában, a városok, a városrégiók népessége életkörülményeinek a javításában.

Nemzetközi trendek: globalizáció és térbeli társadalmi szerkezet

A fejlett nyugat-európai országokban (de az Egyesült Államokban, és Japánban is) a 60-as, 70-es évektől kezdve megfigyelhető a gazdasági élet gyors centralizációja, a

szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő nagyvárosi koncentrációja, a multiregionális, és interregionális, később multinacionális, transznacionális vállalatok előretörése, és ennek hatására a nagyvárosok, és a perifériájuk erőteljes fejlődése (Veltz 1996: 33).

A globális gazdaság fejlődése, a globális gazdasági integráció a nagyváros-fejlődési folyamatok felgyorsulása, új típusú városi terek, urbánus rendszerek kialakulásával is együtt járt (Enyedi 2003). A globális gazdaság által létrehozott nagyvárosi tereket, városrégiókat sokan elemezték. Hall a hatvanas években (Hall 1966), Castells és Godard a hetvenes években (Castells–Godard 1974), Friedmann, Wolff, Enyedi a nyolcvanas években mutatják be a világvárosok szerveződését meghatározó gazdasági folyamatokat (Freidmann–Wolff 1982; Enyedi 1988). A kilencvenes évek elején megjelent átfogó művében Sassen vizsgálta meg a globális tőke és annak intézményei erőteljes nagyvárosi, világvárosi koncentrációját, illetve a szétszóródását, a perifériák létrejöttét is (Sassen 1991: 17–35).

A több mint háromszáz, egy milliónál népesebb város közül legalább húszban többen laknak, mint Magyarország egész népessége. Ezek nem egyszerűen nagyra nőtt városok, hanem multifunkcionális, többközpontú, új szerkezetű, urbanizált régiók. Fontos jellemzőjük, hogy többféle város jelenik meg bennük (Enyedi 2001).

Castells kifejezésével a világvárosok a mai korszak sajátosan új urbanizációs formái (Castells 1974: 442). Ascher szerint is a multifunkcionális, a nemzetközi gazdasághoz erősen integrálódott metropoliszok egészen új „tértípusok”. A metropoliszok (a szerző szavaival „metapoliszok”) saját környezetükkel, az országgal, és a többi várossal egészen más kapcsolatokat alakítanak ki, mint amelyet az ipari városok illetve a megelőző korok regionális fővárosai (Ascher 1995: 33).

A nyolcvanas évekre világossá vált, hogy a nagyvárosi régiók, a nagyvárosok egyre nagyobb szerepet töltenek be a világ gazdaságában, ők az innováció, a termelés, a szolgáltatás központjai (Hall 1996; Kratke 2001). A posztfordista gazdaság dinamikus működését, a szolgáltatás, a *kvaterner* szektor növekedését leginkább a nagy metropoliszok biztosítják. Ezek a növekedési pólusok, a gazdasági fejlődés parancsnoki helyei. A nemzetközi tőke és a nemzetközi szakképzett munkaerő megjelenésének, valamint az informatika fejlődésének, a nemzetek közötti kapcsolatok szerveződéseknek és a társadalmi kulturális sokszínűségnek a terei (Sassen 2000a: 152). A nagyvárosi terek kínálják a globális vállalatok versenyelőnyeit is.

A kutatásokból az árnyoldalakra is fény derült. A metropolizáció a fejlett ipari társadalmakban mindenhol éles regionális egyenlőtlenségeket okozott. A vonatkozó francia, de angol, japán elemzések szerint például a regionális jövedelmi egyenlőtlenségek az 50-es és 60-as években az ipar decentralizált fejlődése révén enyhültek ugyan, de a 70-es évek derekától növekedtek, mégpedig a világgazdaság, a multinacionális cégek nagyváros-régióbeli koncentrációja, az ott megjelent központi cégek vezetői rétegeinek komoly mértékű jelenléte miatt (Veltz 1996: 51).

Az Egyesült Államokban, Japánban, az európai országokban a nagyvárosi régiók koncentrációjából adódó térbeli különbségek növekedése általános trenddé vált. Veltz szerint a globális gazdaság nagyvárosi koncentrációja alapján létrejött franciaországi tér például egyenesen bipoláris, kétpólusú, a párizsi régió és a többi régió (főként a déli vidék) erőteljes egyenlőtlenségében írható le (Veltz 1996: 33). Phillipe Cadene szerint a 117 kétmilliónál nagyobb népességű település-együttesek koncentrálnak a leghatal-

masabb intézményeket, a leggazdagabb családokat, illetve az adott országokra jellemző szegénység egy részét is (Cadene 2000b: 139).

Mollenkopf és Castells az egyenlőtlenségi problémakör jelzésére már a 90-es évek elején a duális társadalom fogalmát használták (Mollenkopf–Castells 1993.) A később mások által is alkalmazott fogalom a globalizáció hatására szerveződött területi társadalmi egyenlőtlenségeket fejezi ki, a globális gazdasághoz kapcsolódó térségek és területi csoportok előnyeit és a kimaradtak hátrányait. A „société duale,” vagy a „dual city” a nagy metropoliszokban, városi agglomerációkban, a globális gazdasághoz kapcsolódó csoportok és a régi válságban lévő ipari városok, városi térségek, szegények által lakott nagy lakótelepek, kis városok, a hanyatló, kisebb, falusi térségek gazdasági és társadalmi ellentmondásait fejezi ki (Ascher 1995: 126).

A kettős társadalom azonban sokak szerint vitatható, hiszen a dinamikus városi térség is strukturált, és a hanyatló térségben is vannak magas státuszú csoportok. Ezért Ascher például a fordista bérstruktúrában elfoglalt helyzet alapján javasolja a duális társadalom helyett a három részre vált társadalmak szerkezetét. Ebben a megoszlásban egyrészt azok jelennek meg, akiknek a közsférában, illetve akiknek a nagyobb magánvállalatoknál biztos társadalmi, gazdasági státuszuk van, másrészt, azok, akiknek bizonytalan a helyzete, akik kívül esnek a munkaerőpiacon. Az első nagy csoporton belül további differenciáltságok lehetnek a biztonság szempontjából. Ezek a bizonytalan helyzetűek adják a harmadik csoportot. A három csoport eltérő életmódot folytat, eltérő városi életstílus szerint él (Ascher 1995: 130).

Az egyenlőtlenségek nemcsak a metropoliszok, a globális városrégiók és a többi régiók között jelennek meg, hanem a világvárosok, nagyvárosok belső struktúrájában, a városközpont és a környék területi, gazdasági egyenlőtlenségeiben is. Veltz például a párizsi régió esetében piramis jellegű térbeli hierarchiát ír le (Veltz 1996: 33).

A globalizálódó világ gazdaság által teremtett városhálózatok, a városok és térségeik (és az érintett nemzeti társadalmak) fejlődési lehetőségei erőteljesen differenciálódtak. A centrumok és a perifériák között, illetve az egyes településeken belül élesedett a társadalmi polarizáció, a térben is megnyilvánuló, fokozatosan felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek rendszere. Boltanskiék által a kapitalizmus „kirakat-városainak” nevezett globális városokban is nyilvánvalóvá váltak a társadalmi feszültségek. Nyilvánvalóvá váltak az elit – ezen belül a multinacionális nagyvállalatok menedzsmentje és szakértői csoportjai, vagy a gazdasági és politikai döntéshozók – valamint a képzett középosztálybeliek által lakott negyedek, valamint a kiszorítottak, a hátrányos helyzetűek, a munkanélküliek lakóhelyei közötti fejlettségbeli különbségek (Boltanski–Chiapello 1999).

Sassen elemzései is megerősítik a belső nagyvárosi strukturális területi egyenlőtlenségeket, a városcentrum és periféria különbségeit, amelyek mögött a különböző történeti meghatározottságokon túl részben a globális tőke vállalatai elhelyezkedésének területi sajátosságai, részben a városrégióban élők társadalmi osztályhoz tartozása, és ebből is adódó életmód formái találhatók meg. Eszerint a valóban világpozíciókat birtokló cégek (és az azokhoz kapcsolódó ún. új osztály, tehát a magas jövedelmű menedzserek, magasan képzett szakmacsoportok, tőkerésszel rendelkező alkalmazottak) a városközpontokban, míg a rutinszerű, nemzeti vállalatok (az inkább nemzeti középosztály) javarészt a városrégiók perifériáin helyezkednek el (Sassen 1991: 245–322, 2000b: 22–28).

A fejlett ipari társadalmakban a gazdaság, illetve a népesség egyre erősebb nagyvárosi, világvárosi koncentrációja a lakóhelyek és a munkahelyek dinamizálódó területi szétválásában, a lakóhelyek munkahelyeknél is gyorsabb kifelé történő terjeszkedésében is jelentkezik. Ez a tőkebefektetéseknek, az infrastrukturális fejlesztéseknek, a kereskedelmi és egyéb szolgáltatások kialakításának a centrumoktól kifelé irányuló térbeli rendjét határozza meg (Hall 1996). Az eredmény a városi agglomerációk területet fogyasztó térbeli expanziója, az ezzel a folyamattal is összekapcsolódó rövid és hosszú távú ingázás mértékének emelkedése, a közlekedés iránti igény és kapacitás növekedése, a környezeti károk kiterjedése, a zöld felületek csökkenése, és a térbeli társadalmi szerkezet átalakulása. Ennek keretében figyelhető meg a középosztálybeliek kiköltözése a központi városokból a környékre.

Az OECD országokban az utóbbi 15 évben drámai módon felgyorsult a gazdasági és társadalmi szuburbanizáció, amelynek eredményeként (országokként ugyan eltérő mértékben), de a városközpontok népessége alig, miközben a környék lakossága rendkívüli mértékben növekedett. [Az USA-ban az 1990-es népszámlálás szerint a teljes népesség több mint fele 39 nagyvárosi területen él, mindegyiknek több mint egymillió lakosa van. A 39 városi térség elővárosai 55%-ot fejlődtek 1970–90 között, miközben a belső városrészek népességnövekedése csak 2% volt (*Innovative Policies...* 1996: 26)].

A szuburbanizáció a centrum városok „strukturális deficitjével”, vagyis azzal járt, hogy a magas jövedelmű csoportok a városok szegélye felé mozdultak, miközben az alacsonyabb jövedelműek a belső részekben maradtak (*Innovative Policies...* 1996; *Territorial Development...* 1999).

Az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportok belső városrészekben történő koncentrációját más folyamatok is mozgatták. A városrégiók, a nagyobb városok a mai viszonylag kiegyenlítettebb fejlődése, a centrum és a periféria új tartalma, a periférikus területek felértékelődése, a középosztály által dinamizált szuburbanizáció egyes olyan elővárosi területekről szorítja ki a szegényebb csoportokat, ahol azok korábban – a történetileg meghatározott egyenlőtlenségi szerkezetben – elhelyezkedtek. Az új folyamatok miatt ugyanis a szegényebb csoportok visszaáramlanak a belső slummosodó városrészekbe (Caldeira 1996: 71).

Mindezek miatt egyre inkább érzékelhető európai szegregációs trend, a rosszabb városrészekben, a szociális lakásokkal rendelkező lakótelepeken, az „underclass”, vagyis a kirekesztettek csoportjának a növekedése. A nyugat-európai világvárosokban, nagyvárosokban mindenhol szaporodnak a hátrányos életlehetőségeket nyújtó, marginális, vagy deviáns élethelyzetekre szocializáló, a társadalmi problémákat és konfliktusokat koncentráló, a társadalmi integrációt nem biztosító leromlott városcentrumok, városrészek (Berger 1998: 269–283).

Eközben egy másik szegregációs trend is létezik, ez pedig az „enbourgeoisement”, vagy a „gentrification”, a belvárosi negyedek nagypolgárosodása, a magas státuszú társadalmi helyzetűek koncentrációja. Ez nemcsak a városcentrumokban, hanem a történetileg mindig is a jobb módúak által lakott városokban is érzékelhető folyamat.

A francia kutatások szerint a 80-as évek elején a párizsi régióban a lakóhelyi társadalmi polarizáció korántsem volt olyan erős, mint a 90-es években, amikor egyértelműen erősödött a lakóhelyi szegregáció (Rhein 1998). A változások mögött az urbanizációs folyamatok, a lakóhelyi és a városi lakáspolitikák, a nemzetközi munkaerőpiaci hatások találhatók meg. A legújabb elemzésekből kiderül, hogy az

arisztokrácia és a nagypolgárság (ahogy történetileg is) Párizsban él, a városközpontban, és a város nyugati kerületeiben, illetve a város déli és délnyugati elővárosaiban (Rhein 1995: 54). Az ún. „Beaux Quartiers”-ban, vagyis az elegáns negyedekben találhatóak a magas jövedelmű háztartások, a vezető beosztású és magasabb szakképzett háztartásfők, a képzett szabadfoglalkozásúak. A magas státuszú elővárosok annyiban térnek el a centrumbeli negyedek összetételétől, hogy itt több az idősebb inaktív, illetve kevesebb a külföldi származású háztartásfő. (Ez az amerikai elővárosokra is igaz, ott is kevesebben vannak a bevándorlók (Alba et al.: 1999). A francia munkásság (a 20. század eleje óta) a francia főváros keleti és az észak keleti kerületeiben, illetve a keleti, az észak keleti, és a dél-keleti ipari gyűrű elővárosaiban lakik (Rhein 1995: 57). A szakképzetlenebb csoportjaik a lakótelepeken, a szakképzettebbek pedig vagy a saját tulajdonú családi házas elővárosokban vagy a párizsi régióban (az 1960-as, 70-es években) kialakított új városokban találhatók (Szirmai 1988).

A párizsi régióban például igen látványos, szembetűnő a gazdagság és a felső társadalmi rétegek igen gyors és tendenciózus koncentrációja, területi szegregációja. A szegénység megnyilvánulása sokkal kisebb. A legszegényebb társadalmi csoportok nem a gazdaságilag legfejlettebb párizsi régióban koncentrálódnak (Preteceille 1997: 107). A francia kutató szerint számos jelentős francia városban, így például Marseilleben, Lyonban, Strassbourghban is hasonlóak a tendenciák (Preteceille 1997: 107).

A New Yorkot, Londont, és Tokiót összehasonlító könyvében Sassen szerint az ún. „új osztály” a globális gazdasághoz szorosan kapcsolódó magasan képzett elit szakmacsoportok, a magas jövedelmű és fiatalabb korosztályokat képviselő menedzserek, a globalizáció életforma hatásaira új lakóhelyi igényeket, új világvárosi életstílus szükségleteket fogalmaznak meg. Ezek az igények a világvároshoz, mint szervezett fogyasztáshoz, a luxuscikkekhez és költséges szabadidő eltöltési szokásokhoz, éttermekhez, színházakhoz, kiemelkedő kulturális programokhoz kapcsolódnak. Ezek az igények már nem szuburbán, már nem elővárosi, már nem „periurbán”, vagyis nem városkörnyéki, hanem „ultra urbán” jellegűek, a városcentrumhoz fűződnek. A globális gazdasági elit fogyasztási igényei a városközpontokba csábítják a művészeket, a kulturális elit azon csoportjait is, amelyek a hagyományos, történeti városszerkezeti sajátosságok szerint nem ott éltek, sőt akik tagjai nem is igen érintkeztek a gazdaság szereplőivel. Ezek a folyamatok is hozzájárulnak a globális városok magas státuszú társadalmi összetételéhez (Sassen 1991: 250–283).

Egyéb kutatások is megerősítik a magas státuszúak új lakóhelyi törekvéseit. Egy francia reprezentatív vizsgálat szerint például egyre többen utasítják el a személygépkocsikra alapozott elővárosi, peremvárosi életformát, és fogalmaznak meg részben a belső városrészek fejlesztésére (közte a családi házakhoz képest közösségibb, két, háromszintes magas minőségű építészeti megoldásokra, és nem elszigetelt lakóparki területekre) vonatkozó új lakóhelyi igényeket. Továbbá a környezeti ártalmakat enyhíteni képes tömegközlekedést fejlesztő elvárásokat. Az adott vizsgálatban megkérdezett elővárosokban élők 60-70%-a, a peremvárosokban élők 30-45%-a (a lakástulajdonformák, bérlők stb. szerinti különbségekben) inkább lakna városi környezetben, mint elővárosi, vagy peremvárosi környezetben (Kaufmann 2002: 56–62).

Noha az amerikai és az európai térségi társadalmi elhelyezkedés, a szegregációs modellek történetileg is mindig mások voltak, a legújabb trendek változásokat mutatnak mind az amerikai, mind pedig az európai szegregációs modellek területén. Az ameri-

kai modellekben a jómódúak sokkal inkább a városszéleken, a szegények pedig a leromlott, illetve „elhagyott” belső részeken laknak. Az európai városokban soha nem volt az amerikaihoz hasonlítható mértékű a középosztály kiáramlása, a történeti belvárosok inkább megőrizték a középosztály számára nyújtott presztízs értéküket is.

Preteceille vitája azt a tételt, hogy az amerikai városokban általában élesebb lenne a szegregáció. Szerinte az etnikai szegregáció az valóban sokkal erősebb és jobban is látható az Egyesült Államokban, mint például Franciaországban. London, Madrid, New York és Párizs összehasonlításakor azonban az derült ki, hogy az európai városokban nagyobb a felső rétegek szegregációja. Miközben a munkásrétegek koncentrációja sokkal kisebb Párizsban, mint New Yorkban (Preteceille 1997: 104–105).

Az észak-amerikai városok belső részeiben is érzékelhető már a belső városnegyedek presztízsének a növekedése, a dzsentrifikáció folyamata (lásd Sassen által leírtakat is). New York példája is ezt mutatja, hiszen a Manhattan-ben is vannak elegáns városrészek is. Az Egyesült Államokban az 1960 és 1990 között lezajlott hatalmas belvárosi irodaépítési láz, a nagyvárosközponti rehabilitációk, az ott kialakított hotelek, kereskedelmi központok, szabadidő és kongresszusi központfejlesztések megállították a belső részek leromlását. Mindezek hatására az amerikai nagyvárosok belső részei új tartalommal töltődtek meg. (Ascher 1995: 30). A változások ellenére is azonban a városszéli települések sokkal nagyobb társadalmi értéket képviselnek a felsőbb osztályok számára.

Az európai városokban is érzékelhető az elővárosi részek felértékelődése. Londonban, Párizsban (délekeleten és nyugaton) is élnek a város közeli elővárosokban felsőbb rétegek (Rhein 1995; Preteceille 1997: 105). Már az 1982-es népszámlálás is jelezte, hogy a magas státuszú értelmiségi csoportok 60%-a az elővárosokban él (Haumont 1996: 55). A mai Párizs nyolcvan városrészéből huszonhétben laknak magas státuszú csoportok, illetve nyolcvannégy elővárosi településen is (Preteceille 1997: 105).

A szegregációs sémák több tényező alapján szerveződnek, a történeti folyamatok, a gazdaság térszerkezete, a globális urbanizáció szakaszai, a társadalmi igények és lehetőségek, a társadalmi ökológiai folyamatok, a társadalmi struktúrák átszerveződésai egyaránt meghatározzák. A nemzetközi szakirodalom szerint a legkülönbözőbb adatok (a statisztikai elemzések, a jövedelem, az életkilátások, a nyaralási szokások, a szabadidő eltöltése, a sportolási szokások) hosszú idő óta homogenizációra, arra mutattak, hogy a különböző társadalmi foglalkozási kategóriák közötti különbségek csökkentek. A kisebb társadalmi különbségek a 80-as évek alacsonyabb mértékű lakóhelyi polarizációban is megnyilvánultak.

Ma azonban új típusú társadalmi és területi egyenlőtlenségek kialakulásának vagyunk a tanúi (Fitoussi–Rosanvallon 1996; Galland–Lemel 1998). A globalizáció, a globális gazdaság, a makro- és mikrogazdasági hatások, a globális versenyben formálódó vállalati és társadalmi aktorok szerint eltérő érdekérvényesítő játszmák, a siker, vagy a bukás gazdasági hatásai eddig ismeretlen ellentmondásokat hoztak létre. A tömeges munkanélküliséget, a kiszolgáltatottságot és új függéseket, újraszabdalták a hagyományos struktúrákat. Megálltak a jóléti államokra is jellemző, a középosztályok homogenizálódását eredményező folyamatok, s ezzel hosszú időre megkérdőjeleződtek a társadalmi kiegyenlítődési remények is (Fitoussi–Rosanvallon 1996: 71). A korábbi társadalmi foglalkozási csoportok szerinti különbségekhez képest ma már sokkal fontosabbak az egyes foglalkozási kategóriákon belüli ellentmondások, és ezek terüle-

ti elhelyezkedései (Fitoussi–Rosanvallon 1996: 67). A fogyasztás minősége, mennyisége, a luxusfogyasztás szerinti eltérések alapján újabb társadalmi differenciáltságok szerveződtek (Ascher 1995: 125).

A globalizáció várostérségi hatásai Magyarországon

Az 1990-es évek gazdasági átalakulása, az örökölt válságkezelés, a városgazdaságok szerkezetének átalakítása, a globális gazdaságba csatlakozás főként a jelentősebb várostérségek (regionálisan ugyan differenciált) fejlődésével járt. A gazdasági, társadalmi átmenet nagyvárosi, nagyváros térségi fejlesztő következményeit részben történeti okok, részben az átalakuló gazdaság globális gazdasággal összefüggő igényei okozták. A magyar gazdaság térbeli szerkezete történetileg is nagyvároscentrikus volt. S ekkor is igaz, ha az urbanizációs folyamatok globális törvényszerűségeit, közte a nagyvárosfejlődést hatalmi beavatkozásokkal (adminisztratív eszközökkel, területi politikával) korlátozták, az államszocialista hatalmi, gazdasági érdekek nagyvárosokhoz, városokhoz fűződő történetileg változó viszonya szerint. A különböző típusú városok (főként a nagyobb városok, megyeszékhelyek) érdekérvényesítő ereje a múlt századi 60-as évek politikai és gazdasági reformjai után növekedett.

A szocialista időszak vállalatainak térbeli szerveződését vizsgálva Barta bemutatja a centrum periféria jelenség kialakulását, azt a folyamatot, amelynek során a gazdasági fejlődés szempontjából kiemelkedő jelentőségű ipari nagyvállalatok, azok irányító, döntéshozó központjai városi, nagyvárosi telephelyeken találhatóak, addig a különböző részlegek kisvárosi, falusi térségekbe kerültek (Barta 2002: 64–65).

Az átmenet területi gazdasági folyamatait elemző munkákból egyértelműen kiderül, hogy a beáramló nyugati tőkét, a külföldi érdekeltségű vegyes vállalatokat, a részvénytársaságokat, a kisvállalkozásokat, szinte kizárólag a centrum térségek (regionális meghatározottságok szerint) vonzották (Barta 1992). Ezt mutatja, hogy a 90-es években a budapesti régió, a Budapest–Bécs tengely, illetve a nyugat-magyarországi nagyvárosi, városi térségek (Győr, Tatabánya, Székesfehérvár és térségeik) kiemelten fejlődtek. Az ország többi nagy városa (Pécs, Szeged, Debrecen) kisebb mértékben ugyan, de szintén fejlődésnek indultak (Enyedi 1996). Észak-Magyarországon, illetve a keleti térségekben, az Alföldön számos többnyire vidéki válságtérség jött létre, magas munkanélküliséggel, a gazdasági társadalmi fejlődés számos akadályával. Ezekben a térségekben is találhatóak városok (például Nyíregyháza, Gyöngyös) ahol kialakultak a városi gazdaságot, ha nem is a válságból kiemelni képes magángazdaságok, de adott szinten stabilizáló erők, sok esetben a nyugati vagy éppen keleti tőke segítségével.

A globális gazdaság területi igényei sajátos módon polarizálják a város és a környék viszonyát. Egyrészt megváltoztatják, az örökölt és hierarchikus viszonyokhoz képest kiegyenlítetté teszik a városok és a vidék, a centrum és a periféria történetileg egyenlőtlen kapcsolatrendszerét. A változás egyik oka, hogy a globális gazdaság nemcsak a városcentrumokban, hanem a környékeken is megjelent. A múlt század kilencvenes évek derekán például Budapest esetében is nyilvánvalóvá vált, hogy a budapesti városszélig, Budapestre, Pest megyébe érkező zöldmezős, külföldi, ipari beruházások inkább a főváros környékén, Budaörs, Gödöllő, Dunaharaszti térségeiben valósul-

tak meg (Dicházi–Matolesci 1997: 38). A transznacionális, multinacionális cégek telephely-választási stratégiái egyértelműen felértékelték a nagyobb városok, közte Budapest esetében a városkörnyéket (Izsák 2003). A globális gazdaság területi igényei másrészt a város és a környék viszonyában újfajta függéseket is létrehoznak. A versenyképes, világpozíciókkal rendelkező, vezető transznacionális vállalatok, pénzintézetek, de ezek regionális, közte közép-európai központjai is inkább választják a nagyobb városcentrumokat, fővárosokat, jelentősebb városokat, míg a rutinszerű, regionális, nemzeti piacokra épülő vállalatok inkább a nagyobb városok környékeire, vagy a kisebb városokba telepsznek (Sassen 2000b: 26). Magyarországon is érzékelhető az a tendencia, amelyben a külföldi vállalatok világgazdasági jelentőségeik szerint helyezkedtek el a térben. A globális gazdaság térség, illetve városfejlesztő törvényszerűségeit mutatták Barta legújabb elemzései is, amely szerint a parancsnoki posztok, a termelés-szervezés és döntéshozás a nagyvárosi székhelyeken jelenik meg, míg a kisvárosi falusi részlegekben a rutin jellegű termelés koncentrálódik (Barta 2002: 64–69). Ezzel a történetileg meglévő centrum és periféria egyenlőtlenségeket is újratermelik.

Várostérségi társadalmi szerkezet

A magyarországi nagyvárosi terek térbeli társadalmi szerkezete történetileg a magas társadalmi státuszú centrum és az alacsony társadalmi státuszú periféria modellje szerint alakult. A századfordulót követő időszakban például a budapesti jobb jövedelmű, magasabb társadalmi státuszú csoportok a belső városrészekben, a szegényebb, alacsonyabb státuszú rétegek az 1950 előtti Budapest külterületein, az ipari városrészekben és peremtelepüléseken helyezkedtek el. Az államszocializmus periódusában megkezdődött a történeti centrum periféria szerinti társadalmi egyenlőtlenségi modell módosulása. A hatvanas, hetvenes években épült első új lakótelepek magas státuszú népességei, a belső részek lakosságának csökkenő társadalmi státusza megbontották a centrumból kifelé haladó ökológiai státuszromlás tendenciáját.

A 90-es évek átmenete keretében két nagy folyamat érzékelhető. A belváros válságát előidéző folyamatok egyrészt a korábbi modell felbomlását, a nagyváros centrum státuszának a csökkenését erősítették. A magyarországi nagyvárosokban és Budapesten a belső városrészek lakás- és épületállománya fokozatosan romlott. A belső városnegyedek pusztulása történeti okokból, a különböző időszakok pusztulásának a halmozódásából valamint az államszocialista várostervezés és -fejlesztés folyamataiból, érdekstruktúrájából, a város felújítási koncepciók hiányából valamint abból fakadt, hogy a fejlesztési forrásokat a lakótelep építkezésekre fordították. A privát tőke részvétele is elmaradt (Lichtenberger et al. 1995).

A belső részek problémáit növelték a megnövekedett személygépkocsi forgalomból is fakadó környezeti problémák, a zaj, a légszennyezettség, a természeti környezet károsodása, azok egészségügyi következményei. (A 80-as évek értékelései szerint Budapest sűrűn lakott belső negyedeiben a férfi lakosság halálozási aránya jóval nagyobb, várható élettartalma több mint 5 évvel rövidebb, mint egyes zöldterületi városrészek lakossága körében. A várható élettartamot tekintve a „legjobb” zöldövezeti és a „legrosszabb” belső kerület közötti különbség olyan nagy mint egy fejlett ipari ország: a Német Szövetségi

Köztársaság és a kevésbé fejlett országok közül például Szíria férfi népességének halandósági szintje közötti különbség (*Halandósági vizsgálatok 2. 1986*).

A kilencvenes évek folyamán, Budapesten, de szinte minden nagyvárosban, közép városokban is egyre többen költöztek ki a város széli településekre, főként a társadalom inkább felső illetve alsóbb társadalmi csoportjai. A különböző státuszú csoportok tagjai eltérő indokok alapján eltérő státuszú környékbeli településekre mentek. (Budapest esetében például a magas státuszú csoportok a várostól nyugatra, északnyugatra fekvő településekre, míg az alacsonyabb státuszú rétegek az agglomerációs gyűrű távolabbi településeire költöztek (*Budapest Városfejlesztési Konceptiója 2002: 198*).¹

A szuburbanizációs folyamatok felgyorsulását indokolták a térben terjeszkedő gazdaság igényei, a gazdaság területi decentralizációja, és a nagyvárosiak meghatározott csoportjainak a városkörnyéki lakóhelyi igényei, új lakáspiaci helyzete is. A nagyváros környéki önkormányzatok is többnyire támogatták a kiköltözési folyamatokat. A centrum településeken jelentkező környezeti problémák, a légszennyezettség, a zajártalmak, a rehabilitáció hiánya is a szuburbanizációs folyamatokat támogatták.

A magyarországi értékelések differenciáltan ítélik meg a hazai szuburbanizációt, a várható trendeket. Egyes értékelések már most is a szuburbanizáció gyorsulásáról adnak számot, illetve a további dinamizmust jósolják (*Budapest Városfejlesztési Konceptiója 2002: 21*). Olyan vélemények is vannak, amelyek szerint a hazai városkörnyékek növekedése nemzetközi szinten viszonylag alacsony. Ezek a szakértői tanulmányok visszafogott szuburbanizációról beszélnek. Egyes szakértők szerint az utóbbi két évben Budapest esetében is megindult a visszaköltözés folyamata. Bár ezt a statisztikai adatok nem erősítik meg, az európai folyamatok alapján az a feltevés, hogy a magyarországi nagyobb városokban a szuburbanizáció lendülete meg fog törni. Ezt a feltevést támasztja alá egy másik nagy trend is.

A belváros slummosodását kiváltó folyamatok mellett felerősödött egy másik folyamat is, mégpedig a „city”-képződés. A 90-es években erőteljessé vált piaci alapú ingatlanfejlesztés következtében, a városközpontokban új irodaházak, üzleti szolgáltatások, pénzügyi központok, szállodák, bevásárlóközpontok épültek (Cséfalvay 1999: 194). Megújultak egyházi intézmények, egészségügyi centrumok is. Budapest és a nagyobb városok esetében – jóllehet differenciált mértékben –, de lezajlottak a belváros és belváros környéki, a jobb módúakra koncentráló, magánbefektetők és ingatlanfejlesztők lakásfejlesztései, a magánérből megvalósult lakás és -házfelújítások. A lezajlott várospolitikai beavatkozások (a szigetszerű, de mégiscsak megindult városközponti rehabilitációk), a „city”-sedés folyamatai, a szolgáltatások, a bevásárlási, a modern piaci társadalmak nagyvárosaira jellemző kulturális lehetőségek (kávéházak, éttermek, mozik) a belvárosi közterek fejlődése is hozzájárult ahhoz, hogy a jobb módú városi lakosság a belső városi térben maradjon. A városkörnyéki települések visszafogott fejlődése, a városcentrumokból kimenő utak elmaradott állapo-

1 A magyarországi nagyvárosok és térségeik esetében 1990 és 2000 között a lakosságszám változása alapján egyértelműen látszik a szuburbanizáció dinamizálódó folyamata. A statisztikai adatok szerint a városok és térségeik együttes lakossága (a budapesti, a miskolci és a pécsi agglomeráció kivételével) 5 % alatti mértékben nőtt, miközben a városok lakossága csak Nyíregyháza és Kecskemét esetében növekedett (Budapesti Agglomeráció ... 2002: 21). Az adatok szerint 1990 óta például Budapest népessége 12 %-kal csökkent, a környék népessége 20 %-kal növekedett. Székesfehérváron a népesség 6 %-kal csökkent, a környék népessége pedig 20 %-kal növekedett.

ta, a modern elővárosi tömegközlekedés hiánya is szerepet játszott abban, hogy a szuburbanizáció folyamata visszafogott maradt, hogy sokan visszaköltöztek a belső városokba, illetve, hogy a városcentrumban maradás mellett döntöttek.

Az elővárosok felé törekvők, illetve a visszaköltözők mellett alig esik szó azokról a városlakókról, akik jól érzik magukat a városi környezetben, nem is tervezik a kiköltözést. Több városkutatásból kiderült, hogy a városlakók többsége, közte a városi középosztály magasabb státusú csoportjai nem gondolnak a kiköltözésre. (A székesfehérvári térségre reprezentatív szociológiai kutatás eredményei szerint például a megkérdezettek csak 5%-a tervezi az elköltözést, további 3% elmenne, de nincs rá lehetősége, egy másik 4% a következő néhány évben tervezi a költözést (MTA 2003). A tatabányai közvéleményeírja a várost elhagyni, csak 7% állította azt, hogy szándékában áll elköltözni (Kiss–Dénes 2000: 36). Oroszlányban egy 2001-es közvélemény-kutatás szerint a többség nem kívánja elhagyni a várost (Oroszlányról 2001-ben). A városi középosztály „hűségét” a szuburbanizációban kiköltöző társadalmi csoportok összetétele is alátámasztja. Például Székesfehérvár esetében a szuburbanizáció a városlakók csak szűk rétegét, a felső-, és felsőközép-rétegeket a városi arányukhoz képest alig érinti, inkább az alsóközép- és alsó-státuszcsoporthoz költöznek. A székesfehérvári elővárosi népességre reprezentatív kutatás szerint a kiköltözők 8,4%-a felső vagy középvezető, 7% vállalkozó, 13% beosztott diplomás, 48% szak- és betanított munkás (Szirmai et al. 2003). Az okok nyilván sokrétűek, sokan a helyzetüknél fogva nem is gondolhatnak egy városkörnyéki, elővárosi település családi házas lakásmegoldására. Az ingatlan- és lakáspiaci árak, az anyagi és jövedelmi viszonyaik miatt sem mozdulnak. Sokan vannak azonban olyanok is, akik tudatosan választják a városi, a nagyvárosi környezetet, akik számára a városi, a nagyvárosi negyedek megfelelő életkereteket nyújtanak, akik számára a városok értékét jelentenek.

A társadalmi struktúra-kutatások egyértelműen igazolják az iskolai végzettség, a foglalkozás, a jövedelmi és a vagyoni helyzet alapján képzett társadalmi státuszcsoporthoz hierarchikus rendje és a város és a falu, illetve a város nagyság szerinti területi (gazdasági, infrastrukturális adottságok, stb.) fejlettségi hierarchia közötti megfelelést. Kolosi Tamás a rendszerváltás társadalomszerkezetét vizsgáló munkájából kiderül, hogy a magasabb státusú csoportok sokkal inkább élnek a fővárosban, a megyeszékhelyeken, a nagyobb városokban, míg az alacsonyabb pozíciójú csoportok inkább a kisebb városokban, illetve a falvakban jelennek meg (Kolosi 2000).

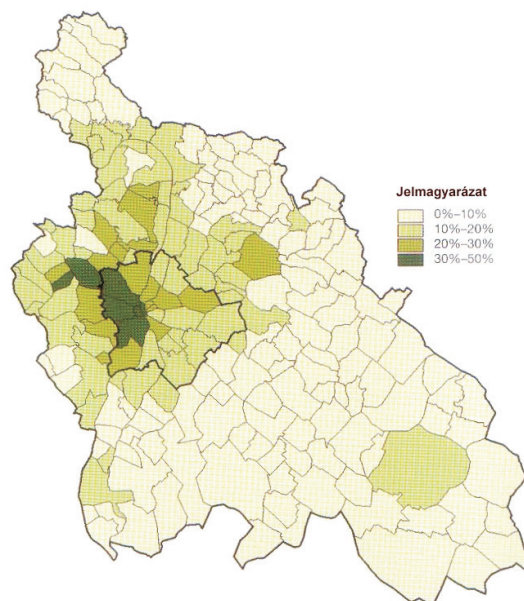
(Kolosi elemzése szerint az 1981-ben 3,6%-ot, 1999-ben 5,6%-ot jelentő felső-középosztály tagjai (magas iskolai végzettségűek, magas jövedelműek) a 80-as években a fővárosban illetve a nagyvárosokban éltek. A területi elhelyezkedésük annyiban módosult, hogy míg 1981-ben az adott csoport domináns települési típusa 43,1%-ban Budapest volt, 29,4%-ban a megyeszékhelyek, addig 1999-re Budapesten már csak 38,4%-uk lakik, a nagyvárosokban pedig 23,6%, és a kisvárosokban 24,7%-uk jelent meg (Kolosi 2000: 181). Az alapvetően hasonló (csupán lakásviszonyaik tekintetében kedvezőtlenebb) helyzetben lévő további 10,7% magas státuszú csoport is városi környezetben él. Nagyvárosokban és Budapesten találni az iskolai végzettségük és szaktudásuk alapján magas szakképzettségű, de alacsony jövedelmű (1981-ben 4,1%, 1999-ben 7,1%) csoportokat is. A korábbi munkáselit (5,8%), ma kisvállalkozókból álló (1981-ben még főleg szakközépiskolát, 1999-ben már gimnáziumot is végzetek) 11,6%-át kitevő középosztálybeliek csoportja, amely a nyolcvanas évek elején még

nem kötődött kitarólagos települési formákhoz, 1999-ben falvakban (37,5%-ban) és kisvárosokban (26,7%-ban) található meg (Kolosi 2000: 187). Az ún. kulturális középosztály (kb. 5%) 1999-ben közel 30%-ban falvakban, és 34,4%-ban kisvárosban élnek. A viszonylag jó jövedelmű alsóközéposztály nagyobb részben (42%) falvakban, és kisebb részben (22,8%) kisvárosokban él (Kolosi 2000: 193). A 90-es évek után lecsúszók, de lassan visszakapaszkodók 10-12%-ot kitevő csoport domináns települési típusa (42%) a falvak. A közel 30%-os deprivált státuszú csoport (1980-ban 67%, 1991-ben 54,2%) többsége falusi környezetben lakik. A kisebbsége (23,7%) pedig kisvárosi környezetben él (Kolosi 2000: 196).

A 2001-es népszámlálási adatok hasonló tendenciákra mutatnak. A közép-magyarországi régió (ennek keretében a budapesti agglomeráció) esetében egyértelmű a felsőfokú végzettségűek szinte koncentrált elhelyezkedése. A régió központban, vagyis a főváros belső részeiben, főként a budai övezetben a legmagasabb (30-50%), a főváros egyéb belső részeiben is magas (30-10%) a jelenlétük.² A fővároson kívül (a szuburbanizációs folyamatok hatásait is tükrözve) az észak nyugati irányban elhelyezkedő településeken is magas (30-10%) a felsőfokú végzettségűek aránya. A régió periferiáján pedig igen alacsony, 0-10% között mozog (Pro Régió Ügynökség 2003: 47; 1. ábra).

1. ábra

Felsőfokú végzettségűek aránya a megfelelő korúak százalékában (2001) Közép-magyarországi régió

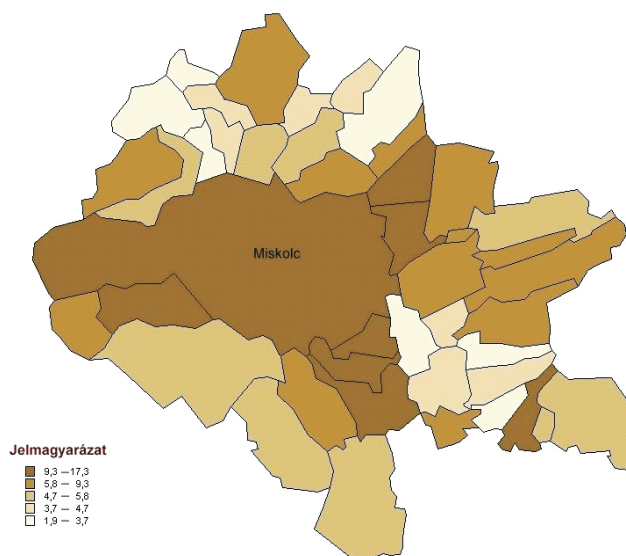

Forrás: Pro Régió Ügynökség, 2003: 47.

2 A felsőfokú végzettségűek koncentrációja korábban is jellemző volt, a 80-as évek vizsgálatai szerint Budapesten a társadalom szakképzettebb, iskolázottabb, nagyobb jövedelmű csoportjait főleg Budán, a zöldövezeti, hegyvidéki részekben találhatjuk meg (Csanádi-Ladányi 1992).

Miskolcon, érdekes módon kevésbé szegregálódnak a felsőfokú végzettségűek, vélhetőleg az egész város térségi társadalmi szerkezetét meghatározó, a városrészek többségében megtalálható lakótelep-fejlesztések miatt is jobban szétterülnek a város belső részein, egyes szuburbán területeken is. Miközben egyéb kisebb zárványok is láthatóak a térképen (2. ábra).

2. ábra
Felsőfokú végzettségűek aránya a megfelelő korúak százalékában
Miskolc és környéke településein

Forrás: T-Star adatbázis (2001)

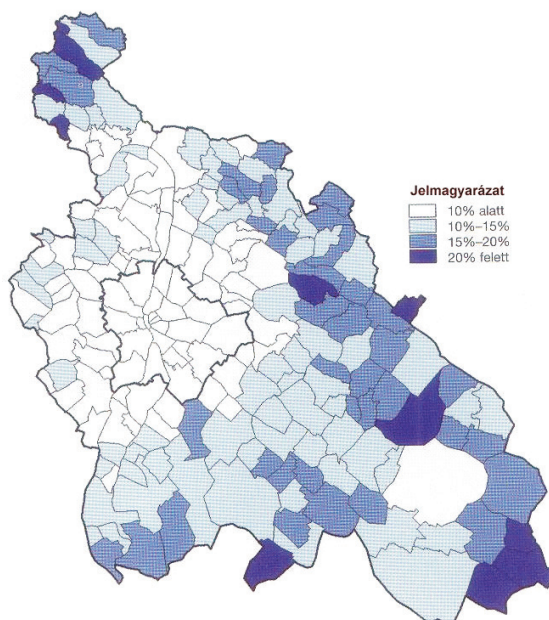
A felsőfokú végzettségűek városi koncentrációja egyértelmű, Tatabánya, Tata, Esztergom esetében, de Kisbér, Oroszlány, Dorog példáján is érzékelhető, bár az előző városokhoz képest alacsonyabb (5,4-7,5%) arányban laknak itt is. Székesfehérvár, Dunaújváros esetében is megfigyelhető a felsőfokú végzettségűek városi koncentrációja (10-20% között), Mór és Bicske esetében ez az arány 7-9%.

Az általános iskolát el nem végzettek területi arányai a megfelelő korúak százalékában, ellentétes tendenciákat mutatnak. A városok, a vizsgált esetben a közép-magyarországi régió, Budapest és a többi, fentebb említett városok esetében az alacsony végzettségűek a perifériákon koncentrálnak (3. ábra).

3. ábra

Az általános iskola 8. osztályát el nem végzettek aránya a megfelelő korúak százalékában (2001) Közép-magyarországi régió

Forrás: A közép-magyarországi régió társadalmi atlasza (2003: 45)

Hasonló trendeket találunk az egy főre jutó személyi jövedelemadók tekintetében is, vagyis a magasabb jövedelemadót fizetők inkább a városokban, az alacsonyabb jövedelmi adókat fizetők pedig inkább a városkörnyéki kisebb településeken, falvakban, kisvárosokban koncentrálódnak.

Az alföldi városok elemzése hasonló folyamatokat mutat (Timár–Velkey 2003). A Szolnok, Kalocsa, Gyula, Mátészalka, Szeged városaira és vonzáskörzeti településekre felnőtt lakosságára reprezentatív kutatások szerint is éles társadalmi (jövedelmi, iskolázottsági) különbségek vannak a városcentrumok és a környékek között (Szoboszlai–Murányi 2003). A legújabb népszámlálási adatokból, az 1990-es és a 2000-es területi statisztikai adatok összehasonlításából nemcsak a centrum és környéke közötti társadalmi egyenlőtlenségek, hanem azok éleződése is kiderül (KSH 2001: 16).

Összegzés

A magyarországi nagyvárosi terek társadalmi szerkezete sok szempontból közelít tehát az európai nagyvárosi térben tapasztaltakhoz. A modernizáció, a piaci társadalom kiépülése, a globális gazdasági hatások alapján növekedett a nagyvárosok gazdasági, társadalmi jelentősége, erősödtek a történeti kondicionáltságok is. A nagyvárosi terek fontos szerepet töltek be az államszocialista válság kezelésében, a piacgazdasági át-

menetben, a külföldi tőkebevonásra épülő városi térségfejlesztésben. A nagyvárosi térségi gazdasági és társadalmi szerkezeti változások, a gazdaságban és a társadalomban egyaránt megfigyelhető dekoncentráció folyamatai, különösképpen a szuburbanizáció mellett megjelenő koncentráció, a dzsentrifikáció jelenségei megkérdőjelezzik a nagyvárosi centrumok válságjeleivel kapcsolatos előrejelzéseket és félelmeket is.

A nagyvárosi terekben koncentrálódnak a globális gazdaság, és a globális gazdaság megvalósításában érdekelt és érintett társadalmi csoportok is. A hozzáférhető kutatási eredményekből, statisztikai adatokból kiderül, hogy a magyarországi nagyvárosi térségek centrum részein laknak a magas státusú iskolázott és képzett társadalmi csoportok, az elitesz csoportok és a középosztály felsőbb rétegei. Az alacsonyabb középosztálybeli társadalmi csoportok inkább a városkörnyéken helyezkednek el. A kirekesztett, iskolázatlan és képzetlen társadalmi rétegek egyes belvárosi negyedekben, de leginkább a rosszabb státuszú elővárosi lakótelepeken, a vidéki térségekben élnek. (A vidéki szegénység vizsgálatára ebben a tanulmányban nem került sor, egy másik munkám keretében foglalkoztam a nagyvárosi és a rurális terek közötti társadalmi egyenlőtlenségekkel. [Szirmai, 2004])

Az újraértékelt kutatási eredmények számos dologra nem adnak választ. A statisztikai elemzésekből, de a meglévő szociológiai kutatásokból sem derül ki, hogy a történetileg kialakult, az államszocializmus idején is szegregált nagyvárosi tér társadalmi szerkezete hogyan módosult a globális gazdasági hatásokra. Nem lehet tudni, hogy például a multi-nacionális cégek érkezése, az ezzel összefüggő gazdasági hatások mennyiben változtatták meg a városi társadalmak szerkezetét és annak területi összefüggéseit. A meglévő kutatási eredmények alapján nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre is, hogy a kialakult térbeli társadalmi szerkezet, a castelli felfogás alapján a „duális tér”, vagyis a nagyvárosi és a rurális terek, illetve a nagyvárosi tér belső szabdaltsággai, a városcentrum és a környék egyenlőtlenségei mennyiben fakadnak a globális folyamatokból. Mennyiben függenek a történeti sajátosságoktól, hol és mikor jöttek létre a váltások, hol érzékelhetők a „két” nagy meghatározó folyamat kumulatív hatásai.

A kutatások hiányában nagyon nehéz a jövőbeni tendenciákat is megrajzolni. Az európai nagyvárosi trendek alapján, a globális gazdasági hatások szerint a koncentrációs folyamatok erősödése, a szuburbanizáció jelentős mértékű lassulása is elképzelhető. Én magam ezt a változatot prognosztizálom. Miközben azt is látni kell, hogy a történeti folyamatok, a hosszú évekig visszafogott szuburbanizáció miatt, egy mainál kedvezőbb lakáspiaci helyzet, de legfőképpen a szélesedő, egyben gazdagodó városi középosztály változó értékrendje, a vidéki életforma iránti vágyak egy másik forgatókönyvet is létrehozhatnak, az európai városi tér mértékének megfelelő, a mainál sokkal dinamikusabb szuburbanizációt. A mai regionális egyenlőtlenségek további éleződése esetén mindez nemcsak új városi társadalmi szerkezetet okozhat, nemcsak a vidéki szegények erőteljes beáramlásával (ld. Ladányi–Szelényi 1997), hanem a térbeli társadalmi konfliktusok éleződésével is járhat (Herauld–Lapeyronne 1998). Ezek veszélye az első forgatókönyv esetében sem hanyagolható el. A magas és az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportok éles területi (centrum és periféria szerinti) koncentrációi egyrészt kifejezik, másrészt növelik a társadalmi strukturális egyenlőtlenségeket. A különböző státuszú csoportok eltérő mértékben és eltérő módon jutnak hozzá a térbeli gazdasági és infrastruktúrális és szolgáltatási előnyökhöz, társadalmi, közösségi kapcsolatokhoz.

A már meglévő és a potenciális térbeli társadalmi problémák miatt Magyarországon is egyre időszerűbb a várostérségek társadalmi feszültségekkel is összefüggő egyenlőtlenségeinek a differenciált feltárása, a problémák kezeléséhez szükséges város és térségfejlesztési koncepciók elkészítése, illetve a már meglévő várospolitikai elképzelések megvalósításához nélkülözhetetlen gyakorlati lépések (programok) kidolgozása. Ez utóbbiakra nemcsak a társadalmi strukturális problémák, a konfliktusok enyhítése miatt van szükség, hanem a nagyváros-térségek versenyképességének a megalapozása miatt is. A magasabb és az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportok éles területi koncentrációi, a nagyvárosi térbeli társadalmi egyenlőtlenségek hosszú távon akadályozni képesek a városcentrum és a környékek gazdasági társadalmi kooperációját, a várostérségek szerinti gazdasági és társadalmi versenyképesség kibontakozását. A térbeli társadalmi kooperációk, a társadalmi kohézió jóllehet az európai várostérségi versenyképesség egyre inkább fontos részei.

Irodalom

- Alba, R. D.–Logan, J. R.–Stults, B. J.–Marzan, G.–Zhang, W. (1999): Immigrant groups in the suburbs. A reexamination of suburbanization and spatial assimilation. *American Sociological Review*, 64(3).
- Ascher, F. (1995): *Métapolis ou l'avenir des villes*. Paris: Editions Odile Jacob.
- Bagnasco, A.–Le Gales, P. (1997): *Villes en Europe Éditions la Découverte*.
- Barta, Gy. (1992): *Budapest helyzete az országban*. Budapest: MTA RKK.
- Barta, Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Budapest-Pécs: Dialog Campus Kiadó.
- Baleste, M.–Boyer, J.C.–Gras, J.–Montagne-Vilette, S.–Vareille, C. (1997): *La France, Les 22 régions*. Paris: Armand Colin.
- Berger, L. R. (1998): Integration, errances et résistances urbaines. In Haumont, N.: *L'Urbain dans tous ses états. Faire, vivre, dire la ville*. Paris: L.Harmattan, 269–282.
- Boltanski, L.–Chiapello, É. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard.
- Budapest Városfejlesztési Koncepciója* (2002), Budapest.
- Cadene, Ph. (2000a): La pauvreté du plus grandes nombres et les difficultés de la question urbaine. In: *Les très grandes villes dans le monde, Capes-Agregation d'histoire et de géographie Éditions CNED*.
- Cadene, Ph. (2000b): Megalopolis et territoires métropolisées. In: *Les tres grandes villes dans le monde, Capes-Agregation d' histoire et de géographie, Éditions CNED*.
- Caldeira, T.P.R. (1996): Un nouveau modèle de ségrégation spatiale: les murs de Sao Paulo. *Revue internationale des sciences sociales*, mars, 147: 65–79.
- Castells, M.–Godard, F.(1974): *Monopolville. L'entreprise, l'Etat, l'urbain*. Mouton, Paris: La Haye.

- Csanádi, G.–Ladányi, J. (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cséfalvy, Z.–Pomázi, I. (1990): Az irányított dzsentifikáció egy budapesti program példáján. *Human Geographical Studies*, 51(9): 27–39.
- Cséfalvy, Z. (1999): *Helyünk a nap alatt. Budapest és Magyarország a globalizáció korában*. Budapest: Kairosz Kiadó, Növekedéskutató.
- Dicházi, B.–Matolcsy, Gy. (1997): Budapest újjászületése. *Valóság*, 9(9): 36–48.
- Enyedi, Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Enyedi, Gy. (2001): A nagyvárosi régiók és a globális gazdaság. *Comitatus*, július-augusztus: 7–19.
- Enyedi, Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Enyedi, Gy. (2003): *Városi világ-, városfejlődés a globalizáció korában*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- The Écological City (1996): *Innovative policies for sustainable urban development*, The Écological City.
- Fitousssi, J. P.–Rosanvallon, P. (1996): *Le nouvel âge des inégalités*. Éditions du Seuil. Paris.
- Friedmann, J.–Wolff, G. (1982): World City Formation, An agenda for research action. *Intrenational Journal of Urban and Regional Research*, 6: 306–344.
- Galland, O.–Lemel, Y. (1988): *La nouvelles société française, trente années de mutation*. Paris: Armand Colin.
- Galland, O.–Lemel, Y. (1998): La stratification sociale. In Galland, O.–Lemel, Y: *La nouvelles société française. Trente années de mutation*. Paris: Armand Colin.
- Hall, P. (1966) *The World Cities*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Hall, P. (1996): La ville planétaire, *Revue internationale des sciences sociales. Mars*, 147. 19–31.
- Hamer, A. M.–Linn, J. F. (1987): Urbanisation in the Developing World: Pattern, Issues and Policies. In Mills, E. S. (ed.): *Handbook of Regional and Urban Economic*, Vol: 2. North-Holland, 1255–1284.
- Haumont, N. ed. (1996): *La ville: aggregation et ségrégation sociales*. Paris: L'Harmattan.
- Helluin, J. J. (2001): Entre quartiers et nations: quelle integration des politiques territoriales de lutte contre les ségrégation socio-spatiales en Europe? In: *De la ségrégation à la dispersion, Le territoire comme mode d'expression identitaire*. Espace et sociétés, 104. L'Harmattan, 43–63.
- Herault, B.–Lapeyronne, D. (1998): *Le statut et l'indentité. Les conflits sociaux et la protestation collective*, In: *La nouvelle société française. Trente années de mutation*. Paris: Armand Colin, 181–213.

- Homer, H. (1973): A városi struktúra klasszikus modelljének újabb torzulásai. In Szelényi, I. (szerk.): *Városshociológia*. Budapest: KJK, 161–182.
- Horváth, Gy.–Rechnitzer, J. szerk. (2000): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA RKK.
- Izsák, É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői Budapest és környéke*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ladányi, J.–Szelényi, I. (1997): A társadalom etnikai-, osztály- és térszerkezetének az összefüggései az ezredforduló Budapestjén. In Kárpáti Z. (szerk.): *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. Budapest: MTA TKKK, 85–96.
- Kaufmann, F. (2002): La periurbanisation n'est pas fatale. *Revue Urbanisme*, 324(mai-juin).
- Kiss, J.–Dénes, A. (2000): *Tatabánya megyei jogú város országosan egyeztetett közvélemény-kutatás összehasonlító adatai 1992–2000*. Budapest: Jelenkutató Intézet.
- Kolosi, T. (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalmi szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kratke, S. (2001): Berlin. Toward a Global City? *Urban Studies*, 38(10): 1777–1799.
- KSH (1986): *Halandósági vizsgálatok 2. A budapesti halandósági különbségek ökológiai vizsgálata. I. rész*. Budapest: KSH.
- KSH (2001): *Népszámlálás 2001. 16. A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Lichtenberger, E.–Cséfalvay, Z.–Paal, M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. Magyar Trendkutató Központ, Az átmenet trendjei 2.
- Medián (2001): *Oroszlányról 2001-ben. Közvélemény-kutatás a város lakosai körében*, Kézirat, Medián.
- MTA Szociológiai Kutatóintézet (2003): *Az önkormányzati és lakossági részvételt meghatározó szociológiai elemek, a hulladékgyűjtési törvény gyakorlati végrehajtása, az ismeretátadás, oktatás szerepe*. Záró tanulmány. Kutatásvezető: Szirmai Viktória, készült a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium megbízásából. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- OECD (1999): *Territorial development. Urban Policy in Germany. Towards Sustainable Urban development*, OECD.
- Preteceille, E. (1997): Ségrégation, classes et politiques dans les grandes villes. In Bagnasco, A.–Le Gales, P.: *Villes en Europe, Éditions la Découverte*. 99–129.
- Pro Régió Ügynökség (2003): *A közép-magyarországi régió társadalmi atlasza*, Pro Régió Ügynökség.
- Rhein, C. (1995): Social Segmentation and Spatial Polarization in Greater Paris. In O'Loughlin, J.–Friedrichs, J. (eds.): *Social Polarization in Post-Industrial Metropolises*, 45–70.
- Rhein, C. (1998): Globalisation, Social Change and Minorities in Metropolitan Paris: The Emergence of New Class Pattern. *Urban Studies*, 35(3): 429–447.

- Rivière d'Arc, H. (1996-1997): *Territoire urbaine et société dans la globalisation, Une mise en perspective Brésil-France*. STRATES, 9.
- Sassen, S. (1991): *The Global City, New York, London, Tokyo*. New Jersey: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2000a): New frontiers facing urban sociology at the Millennium. *The British Journal of Sociology*, 51(1): 143–161.
- Sassen, S. (2000b): *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Staszak, J. F. (2001): Présentation: La ville américaine comme miroir. In: *Les États-Unis: un modèle urbain? Espaces et sociétés*, 107, L'Harmattan, 9–15.
- Stúdió Metropolitana Urbanisztikai Kutató Központ Kht. (2002): *Budapesti Agglomeráció 1990–2000. Jelentés a Metropolisz Térség helyzetéről és legfontosabb folyamatairól*. Budapest: Stúdió Metropolitana Urbanisztikai Kutató Központ Kht.
- Sueur, J. P. (1999): *Changer la ville. Pour une nouvelle urbanité*. Éditions Odile Jacob.
- Szirmai, V. (1988): „Csinált” városok. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szirmai, V.–A. Gergely, A.–Baráth, G.–Molnár, B.–Szépvölgyi, Á. (2002): *Verseny és/vagy együttműködés*. Budapest–Székesfehérvár: MTA Szociológiai Kutatóintézet, MTA RKK NYUTI Közép-Dunántúli Kutatócsoport.
- Szirmai, V.–Baráth, G.–Ferencz, Z.–Molnár, B.–Szépvölgyi, Á. (2003): *Urbanizációs és szuburbanizációs folyamatok: Szuburbanizáció Fejér megyében és Székesfehérvár térségében*. Készült: Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata és Fejér Megye Önkormányzata megbízásából. Székesfehérvár.
- Szirmai, V. (2004): Nagyvárosi egyenlőtlenségek és a társadalmi konfliktusok Magyarországon. In: *Spanyol–magyar összehasonlító vizsgálatok*. (megjelenés előtt)
- Szoboszlai, Zs.–Murányi, I. (2003): Sikeres alföldi városok a lakosság véleményének tükrében. In: Timár J.–Velkey, G. (szerk.): *Várossiker alföldi nézőpontból*. Békéscsaba–Budapest: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet–MTA Társadalomkutató Központ, 78–119.
- Tabard, N. (1990): Les transformations de la morphologie sociale en région Ile de France. In: Lakota, A. M.–Milelli, C. (coord.): *Ile de France en mouvement*. RECLUS–Modes d'Emploin. 16.
- Timár, J.–Velkey, G. szerk. (2003): *Várossiker alföldi nézőpontból*. Békéscsaba–Budapest: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet.
- Veltz, P. (1996): *Mondialisation villes et territoires. L'économe d'archipel, économie en liberté*. Presses Universitaires de France.